

Bij de berging van het gebeente van Joseph Scaliger

H. J. de Jonge en G. J. R. Maat

In de periode 1575-1610 verplaatste zich het zwaartepunt van de Europese wetenschap van Frankrijk naar Holland. Aan de humanistische studien in Frankrijk die in de zestiende eeuw tot schitterende bloei waren gebracht door filologen als Bude, Turnebe en de Estiennes, bracht de godsdiensttwist tenslotte ernstige schade toe. In de zeventiende eeuw ging de leiding over op Hollanders als Grotius, de Heinsii en de Vossii, leerlingen van de nieuwe universiteit in Leiden. De overgangsfase, bepaald geen tijd van verlegenheid of verwarring, wordt beheerst door drie uitzonderlijk grote geleerden: Lipsius, Casaubonus en Scaliger, deze drie, maar de grootste van deze was Scaliger¹.

Justus Lipsius (1547-1606), van geboorte Zuidnederlander, was van 1578 tot 1591 *professor historiarum et iuris* in Leiden, de laatste veertien jaar van zijn leven doceerde hij geschiedenis en Latijn in Leuven². Isaac Casaubonus (1559-1614), geboren te Geneve, was van 1599 tot 1610 in dienst van de Franse koning Hendrik IV, vanaf 1604 als diens onderbibliothecaris. Naar Leiden is hij tenslotte niet gekomen – de mogelijkheid hiervan is overwogen –, de laatste vier jaar van zijn leven werkte hij in Engeland en zijn graf is in Westminster Abbey³. Josephus Justus Scaliger (1540-1609), geboren te Agen in Zuid-Frankrijk, had zich vele jaren betrekkelijk rustig aan studie en wetenschap kunnen wijden op de Franse kastelen van een bevriend beschermheer, toen hij in 1593 de uitnodiging aannam, naar Leiden te komen om Lipsius' plaats in te nemen en door zijn aanwezigheid en geschriften iets van zijn roem op de jonge universiteit te doen afstalen⁴.

Veel hadden de drie mannen gemeen: een zeldzame belezenheid in de Latijnse en Griekse literatuur, een onstuitbare drang tot het scheppen en verbreiden van nieuwe kennis, hun veelzijdigheid, het elan om telkens nieuwe omvangrijke projecten aan te vatten, en vooral een verbijsterende werkkraacht. Maar er zijn ook verschillen. Lipsius was vooral Latijnist en kenner van Tacitus en de Romeinse Stoa. Casaubonus was meer Graecus en uitlegger van naar onderwerp lastige Griekse schrijvers die hoge eisen stelden aan lexicografische en andere specialistische kennis. Scaliger daarentegen doorbrak de grenzen van taalgebonden specialismen: voor hem is de geschiedenis der mensheid een. De oudheid is niet meer bij uitstek de Grieks-Romeinse wereld, maar tevens die van de Oosterse volkeren. Om het verleden zoals hij het opvatte te leren kennen leerde hij – behalve Latijn en Grieks – Hebreeuws, Aramees, Syrisch, Arabisch, Armenisch, Turks en Perzisch en werd hij pionier in de studie van Gotisch, Samaritaans en Ethiopisch. Hij bracht orde en samenhang in de overstelpende veelheid van historische gegevens van oude volkeren door in het bijzonder hun tijdrekening te bestuderen: chronologie en, in verband hiermee, astronomie zijn de wetenschappen waarin hij waarlijk heer en meester was. Hij wilde de geschiedenis ook niet slechts uit literaire bronnen kennen: hij verzamelde tevens antieke manuscripten, hielp deze behoorlijk uit te geven, verdiepte zich in de numismatiek en zelfs al in de papyrologie. De gehele oudheid wilde hij kennen en daarvan zoveel mogelijk aspecten taal en geschiedenis, godsdienst en literatuur, wetten en instellingen, praec- en postklassieke perioden. Drie eeuwen later zou dit ideaal het programma van een

1 Voor de geschiedenis van de wetenschap in deze periode zie R. Pfeiffer: *History of Classical Scholarship from 1300 to 1850*. Oxford 1976.

2 De literatuur over Lipsius staat bijeen in R. Ekkart: 'Bibliographie sélective de l'Université de Leiden', in *Bibliographie internationale de l'histoire des universités* 2 (Geneve 1976): 81-128 de nummers 201-224 en 224a.

3 Mark Pattison: *Isaac Casaubon*. Oxford 1892².

4 Jacob Bernays, *Joseph Justus Scaliger*. Berlin 1855. Nieuwre literatuur bij Ekkart: 'Bibliographie', nr's 258-264 en 264a. Voor zijn verblijf in Leiden: H. J. de Jonge: 'Scaliger in Leiden', in *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken* (verder geciteerd als *Leids Jaarboekje*) 71 (1979): p. 71-94.

Afb. 1 Joseph Scaliger korte tijd voor zijn dood. Olieverf, omstreeks 1608, toegeschieven aan Jan

Cornelisz van 't Woudt, Leiden, academiegebouw, senaatskamer

wetenschappelijke richting worden en in de zogenaamde 'Alteitumswissenschaft' vorm aannemen. Een markant vertegenwoordiger van die wetenschap, de Berlijnse klassieke filoloog Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, schreef in 1921: 'Scaliger ist uns vorbildlich, weil er uns das Ziel unserer ganzen Aufgabe zeigt'⁵.

Het is langzamerhand de gewoonte, bij het noemen van Scaligers naam in één adem te vermelden dat hij zich te Leiden van het geven van openbare lessen teistond heeft laten vrijstellen. Het is daardoor misschien goed, er ook eens op te wijzen, dat hij met meer effect leerlingen wetenschappelijk gevormd heeft dan vele publiek docerende professoren. Intensief begeleidde hij, bij zich aan huis, de studie van talrijke studenten,

5 U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Geschichte der Philologie* Nachdruck der Erstaussage (1921), Leipzig 1959, p. 25

bij voorbeeld Hugo Grotius, zoon van de curator der universiteit Jan de Groot, en Franciscus en Janus Dousa, zonen van de curator Janus Dousa sr. Een hele generatie van Leidse professoren behoorde tot Scaligers leerlingen: de literator Daniel Heinsius, de wiskundige Willebrord Snellius, de historici Johannes Meursius en Petrus Cunaeus, de Arabist Thomas Erpenius en de theoloog Antonius Thysius sr. Ook diplomaten als Janus Rutgersius, Cornelius van der Mijle en Johannes Boreel mochten Scaliger hun leermeester noemen en de lijst van zijn leerlingen laat zich gemakkelijk uitgebreiden⁶. Vele studenten, ook uit Frankrijk en Duitsland, zochten in Leiden met Scaliger contact en in tal van bewaard gebleven *alba amicorum* vinden we het bewijs dat de geleerde het verkeer met studenten allerminst schuwde. Dat de vorming van jongeren hem werkelijk ter harte ging moge ook blijken uit het feit, dat hij in 1606 de tekst verzorgde van een eenvoudige, voor scholieren en studenten bestemde, Latijnse editie van de werken van Julius Caesar. De uitgave, die anoniem verscheen, verschaftte voor eeuwen de standaardtekst van Caesar.

Een merkwaardige herinnering aan Scaligers omgang met studenten wordt gevormd door de zogenaamde *Scaligerana secunda*. Dit zijn aantekeningen waarin twee studenten, Jean en Nicolas de Vassan, in de jaren 1604 tot 1606 buiten medeweten van Scaliger trachtten vast te leggen wat de geleerde tijdens zijn gesprekken met hen meedeelde. De jongens maakten kennelijk direct na hun ontmoetingen met Scaliger een zo nauwkeurig mogelijk verslag van hetgeen hij gezegd had. Deze notities werden later, na Scaligers dood, alfabetisch op onderwerp gerangschikt en gepubliceerd⁷. De eindeloze veelheid van (vaak ook niet-wetenschappelijke) onderwerpen die Scaliger aansnijdt, de ongeremdheid, het scherpe oordeel, en ook het weldadig zelfbewustzijn waarmee hij zich hier uit, maken de lectuur van deze *Scaligerana* tot een groot genoegen. Tevens werpen zij enig licht op de wijze waarop Scaliger leerlingen onderhield.

Als men zich rekenschap geeft van het aantal dergenen die in Scaliger hun leermeester hebben geeerd en van de posities die zij later hebben bekleed, dan kan men het belang van Scaligers onderwijs moeilijk overschatten. Zijn faam dankt hij echter in de eerste plaats aan zijn wetenschappelijke publicaties, vooral de chronologische. Het is geheel juist wanneer in 1974 een Engelse wetenschappelijke encyclopedie in een artikel onder het hoofd 'Calendar' zegt: 'The study of chronology was put on a scientific footing for the first time by J. Scaliger, in his *De emendatione temporum* (1583)'.⁸ Niet minder belangrijk is zijn *Thesaurus temporum* (1606), een zo volledig mogelijke verzameling, ordening en verklaring van het materiaal voor de tijdrekening van de wereldgeschiedenis. Wat hij alleen al *en passant* in de toelichtingen op dit materiaal te berde brengt is onvoorstelbaar veel en origineel. Hier publiceerde hij bovendien voor het eerst grote stukken van het voor-christelijke apocriefe boek Henoch, betoogde hij terecht dat een op naam van de oude Griekse dichter Phocylides overgeleverd leerdicht niet uit de zesde eeuw v. C., maar pas uit christelijke tijd stamt, en schiep hij de historische categorie van het 'Hellenistisch jodendom'. Behalve als chronoloog heeft Scaliger met name uitgeblonken als criticus, d.w.z. als iemand die de overgeleverde tekst van antieke auteurs op hun betrouwbaarheid toetste en waar nodig herstelde. Veel auteurs heeft hij in verbeterde tekstvorm uitgegeven en van commentaar voorzien. Vooral echter zijn edities van de Romeinse astronoom Manilius tonen – naast de frappante

---

6 Zie H. J. de Jonge 'Scaliger in Leiden', p. 90, n. 7.

7 De enige goede edities van de in Leiden ontstane *Scaligerana* zijn Joh. Dallaeus, ed., *Scaligerana Editio altera ad verum exemplar instituta* (Coloniae Agrippinae, apud Gerbrandum Scagen (in werkelijkheid Rouen) 1667) en P. des Marzeaux, ed., *Scaligerana Thuana Perroniana ou remarques historiques critiques morales et litteraires de Jos. Scaliger* (Amsterdam 1740).

8 *Oxford Dictionary of the Christian Church* (Oxford 1974²), p. 220.

onvervaardheid waarmee hij zich geregeld permitteerde fouten te maken – een filologisch meesterschap van heel bijzondere klasse⁹. Verdiensten heeft Scaliger voorts als stimulator van de bestudering van het Arabisch in Leiden en als verzamelaar van een belangrijke handschriftencollectie die hij aan de Leidse universiteit heeft nagelaten. Onder zijn manuscripten bevond en bevindt zich het enige bewaard gebleven complete handschrift van de Palestijnse Talmood.

Een latere editor van Manilius en van Erasmus, de Engelse Latinist H. W. Garrod noemde Joseph Scaliger in 1937 'perhaps the greatest scholar of all times'¹⁰. Zo'n kwalificatie is niet zeer zinvol, al was het maar omdat het niet goed mogelijk is onderzoekers uit uiteen gelegen vakgebieden en vooral uit verschillende tijden met elkaar te vergelijken. Maar het is waar dat Scaliger een wonderlijk begaafd en produktief wetenschapsman is geweest. En niet slechts is hij uit historisch oogpunt beschouwd, een imponerende geleerde uit de late Renaissance. Door zijn kwaliteiten en karakter kan hij ook nu nog hen die zich bewegen op door hem bewerkte terreinen inspireren. Zeker, een man als Scaliger mag men gerust als historisch curiosum, als zeldzaam exemplaar van een zondereinge verschijningsvorm beschouwen: daar leent hij zich met zijn idiosyncrasieën en bijgeloof ten volle voor. Maar hij is ook iemand door wiens aard en werk men zich nog zonder moeite aangesproken kan voelen. De intrinsig kritische zin en soevereine zelfstandigheid van oordeel die hij in het meeste van zijn wetenschappelijk werk paarde aan een onberispelijke integriteit zijn voor de lezer van nu nog even verheffend als vierhonderd jaar geleden. Met zulke middelen gezuiverde kennis van verleden en literatuur is voor mensen en hun samenleving een groot goed. Wie dit erkent, die zal zijn geamuseerdheid over Scaligers eigenaardigheden ook eens moeten laten varen en hem in ernst als een werkelijk groot beoefenaar van wetenschap en kritiek moeten eren.

Het voorstaande diene als inleiding tot enige mededelingen die wij hier willen doen over de beiging van Scaligers gebeente die in Leiden heeft plaats gehad op 26 oktober 1979.

In 1979 werd in Leiden gewerkt aan de verbetering van de oude binnenstadswijk de Camp. Onderdeel van het bestemmingsplan voor deze wijk is de aanleg van een pleintje op de plaats waar tot 1825 de O.L. Vrouwekerk heeft gestaan¹¹. Deze uit de veertiende eeuw daterende kerk waarvan de hoofdingang lag aan wat nu de Haarlemmerstraat heet, was een van de drie hoofdkerken van de stad naast de Pieters- en de Hooglandse of Panciaskerk. Vanaf 1584 tot 1819 is de Vrouwekerk het kerkgebouw van het Franstalige of Waalse deel van de hervormden in Leiden geweest. Daarnaast maakte de Waalse gemeente uiterlijk vanaf 1604 ook gebruik van de kapel van het Catharina-gasthuis aan de Bieestraat, die sinds de afbraak van de Vrouwekerk haar enige kerkgebouw is.

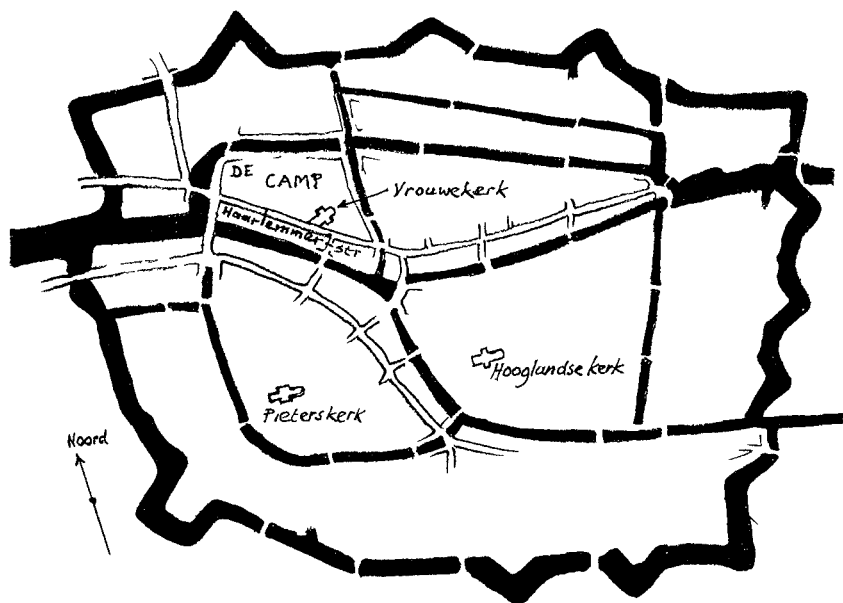
Ten behoeve van de aanleg van het pleintje op het terrein van de voormalige Vrouwekerk werd in de nazomer van 1979 een schoolgebouw opgetrokken op de fundamenten en muurresten van de kerk gesloopt. In oktober werd de grond tussen de fundamenten van de kerk tot gemiddeld zo'n twee meter onder het niveau van de schoolvloer uitgegraven en afgevoerd.

---

9 Hierover leze men de bladzijden die A. E. Housman aan Scaliger wijdde in het voorwoord tot zijn eigen editie van Manilius (1903) herdrukt in A. E. Housman *Selected Prose* Cambridge 1961 p. 23-33.

10 H. W. Garrod en H. M. Allen eds. *Opus Epistolarum Des Erasmi* IX. Oxford 1938 p. 368 n. 2.

11 Mededelingen en tekeningen betreffende deze werkzaamheden verschenen in het artikel 'Pleintje op plaats van Vrouwekerk' in *Binnenstadsblad* Gemeentelijk informatiebulletin over de Leidse binnenstad okt/nov 1979 p. 10-11.

Afb 2 Kaartje van Leiden met aanduiding van de positie van de Vrouwekerk aan de Haarlemmerstraat

Nu is in de Vrouwekerk, evenals in de twee andere Leidse hoofdkerken, tot het eind van de twintiger jaren van de negentiende eeuw druk begraven. Met de uitgegraven grond kwam er dan ook veel skeletmateriaal, grotendeels reeds vroeger geschud, uit de bodem, dat nu zoveel mogelijk beveiligd tegen ongewenste bemoeïing naar elders werd overgebracht.

In de Vrouwekerk is op zondag 25 januari 1609 ook Joseph Scaliger begraven¹². In deze kerk was hij gewoon geweest de diensten bij te wonen en de preken te beluisteren van Fr. Dujon, die hem niet aanstonden, en van L. Trelcat sr. en jr. De preken van Trelcat jr. kon Scaliger zeer waardeeren¹³.

De kennis omtrent de exacte plaats van Scaligers graf in de Vrouwekerk is in de negentiende eeuw verloren gegaan. Er bestaat van deze kerk althans voor de zeventiende eeuw geen nauwkeurige administratie waarin voor elk graf precies werd bijgehouden wie erin werd bijgezet. Er zijn alleen registers die voor elk graf aangeven wie er de eigenaar of, vanaf 1724, de huurder van was. Daarin komt Scaliger niet voor. Hij is tijdens zijn leven noch eigenaar, noch huurder van een graf geweest. Zijn executeurs-testamentair moesten na zijn dood snel een graf voor hem zien te vinden. Ze hebben in de Vrouwekerk tegen betaling van f 50,— de zekerheid gekregen, dat Scaligers stoffelijke resten in een graf dat eigendom bleef van de kerk steeds ongestoord zouden blijven rusten en dat het graf niet voor latere begravingen zou worden gebruikt¹⁴. Dit laatste was een eis van Scaliger zelf. In een codicil bij zijn testament had

12 H. J. de Jonge, 'Scaliger in Leiden', p. 87-88.

13 *Scaligeriana secunda* ed. 1740, p. 411.

14 H. J. de Jonge, 'Grafsteen en graf van Scaliger' in *Leids Jaarboekje* 70 (1978), p. 91-96; zie p. 94. De plattegrond aldaar afgebeeld op p. 95 vervangt men door die in *Leids Jaarboekje* 71 (1979), p. 89 (=afb. 6 bij dit artikel).

hij bepaald, dat op zijn grafsteen zou moeten worden gebeiteld *Nemini cadaveri huc inferre licet* (Niemand mag hierin een dode bijzetten) Inderdaad zijn deze woorden op de steen aangebracht¹⁵

Indien de grafsteen niet kon voor de afbraak van de Vrouwekerk in veiligheid was gebracht en getransporteerd naar de Pieterskerk, zou het volstrekt onmogelijk zijn geweest, de plaats van Scaligers graf nog te bepalen De vaststelling van die plaats hangt namelijk geheel en al af van het nummer dat op die steen gebeiteld staat 58 Blijkens een oude zerkenkaart waren er in de Vrouwekerk in de zeventiende eeuw weliswaar niet minder dan vier graven met het nummer 58 in het noordpand, de middelkerk, het zuidpand en de kooromgang Maar volgens de grafboeken is alleen dat in het noordpand sinds de dagen van Scaliger tot de afbraak van de kerk nooit verkocht of verhuurd Dit graf 58 in het noordpand bleef zonder onderbreking eigendom van de kerk Het was een zo ongebruikt graf, dat het in 1724 geheel uit de registers van de graven werd afgevoerd¹⁶ Om bepaalde redenen konden de kerkmeesters er geen handel mee drijven Die redenen liggen voor de hand Scaliger had latere bijzettingen in zijn graf verboden en zolang dit verbod gerespecteerd werd was het graf niet te verkopen of te verhuren

De verbinding van het nummer 58 op Scaligers grafsteen met het graf 58 in het noordpand berust dus in de eerste plaats op de constatering, dat blijkens de grafboeken het graf 58 in het noordpand sinds het begin van de zeventiende eeuw niet meer als koop- of huurgraf dienst heeft gedaan, en in de tweede plaats op de veronderstelling, dat het uit de handel nemen van dit graf is voortgevloeid uit Scaligers strikte verbod van latere bijzettingen in zijn graf Dat de kerkmeesters met dit verbod ernst hebben gemaakt, ligt in dit geval echter zeer in de rede Ten eerste stond dit verbod voor iedereen zichtbaar op de grafsteen men kon er niet zomaar de hand mee lichten, zeker niet zolang Leiden nog vele literatoren en geleerden telde die Scaligers nagedachtenis in ere hielden Ten tweede was Scaligers graf in de Vrouwekerk in de zeventiende en achttiende eeuw een soort pelgrimsoord dat bezocht werd door studenten en wetenschapsmensen uit binnen- en buitenland het graf en het door Hendrick de Keyser gemaakte eremonument aan de zuidoostzijde stonden in een reeks van reisboeken en beschrijvingen van de stad vermeld en afgebeeld¹⁷ Een zo bekend graf, waarvan Scaliger zelf het gebruik aan anderen had ontzegd, konden de kerkmeesters bezwaarlijk door verkoop of verhuur voor latere begravingen beschikbaar stellen Kortom dat juist het nooit verhandelde graf 58 in het noordpand, gelegen vlak voor de St Stevenskapel, het graf van Scaliger is geweest, is inderdaad hoogst aannemelijk

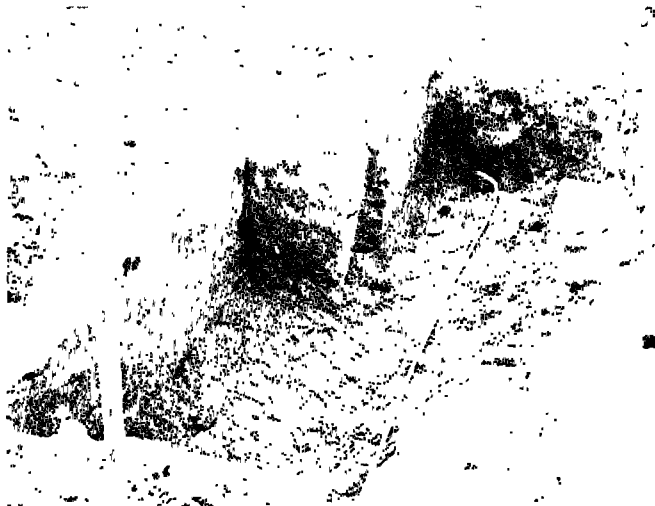
De grafsteen en het eremonument van Scaliger zijn, zoals gezegd, overgebracht naar de Pieterskerk Het eremonument of epitaaf werd, met dat voor de plantkundige Carolus Clusius († 1609), in 1819 verplaatst op initiatief van de professoren J W te Water, theoloog, en S J Brugmans, medicus en veelzijdig natuurhistoricus Wanneer precies

---

15 De steen is o.a. afgebeeld bij H J de Jonge 'Grafsteen en graf van Scaliger', maar de positie die de steen tot in 1979 innam in de noordbuitenwandeling van de Pieterskerk wordt eerst duidelijk uit de foto bij B A van Proosdij, 'Scaliger's graf' in *Brill's uitgaven voor het algemeen voortgezet onderwijs* Leiden 1972, p. 19-25, plaat IV Voor Scaligers testament met het codicil, zie H J de Jonge, 'The Latin Testament of Joseph Scaliger, 1607', in *Lias* 2 (1975), p. 249-263

16 Toen de kerk zou worden ontmanteld (1819) was het graf nog altijd van de kerk, zie de 'Lijst der huurgraven' in de 'Actes de la Commission du Culte', Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst, Archives de l'Eglise Wallonne inv. n° 227, p. 61

17 R E O Ekkart, 'Het grafmonument van Scaliger', in *Leids Jaarboekje* 70 (1978) p. 81-90, de noten 8-10, voorts wat de Franse medicus Guy Patin in 1648 schreef over zijn voorgenomen bezoek aan Scaligers graf (*Leids Jaarboekje* 70, 1978, p. 94) en G Hegenitius, *Itinerarium Hollandicum* en A Ortelius *Itinerarium Gallo-Babantium* Leiden 1630, pp. 97-100 waar de teksten van Scaligers graf en epitaaf volledig afgedrukt staan

Afb 3 Grafkelder 58 in het noordpand van de Vrouwekerk (Leiden) voordat Scaligers gebeente gevonden was, gezien vanuit het noordoosten

Afb 4 Grafkelder 58 in het noordpand van de Vrouwekerk (Leiden), 26 oktober 1979, 3 u n m , gezien vanuit het noordoosten Foto Peter Duijvestein

en door wiens toedoen de grafsteen uit de Vrouwekerk is overgebracht naar de Pieterskerk is onduidelijk. Maar hoe dit zij, er waren in 1979 redenen om aan te nemen, dat Scaligers gebeente nog ongestoord rustte in zijn graf. Ten eerste vermeldt het verslag van de overbrenging van de monumenten niet, dat ook pogingen zijn gedaan tot berging van Scaligers stoffelijke resten¹⁸. Ten tweede heeft negentiende- en twintigste-eeuwse bebouwing, rustend op de solide fundamenten van de Vrouwekerk, het graf en zijn omgeving lange tijd tegen ingrepen beveiligd.

In oktober 1979 deed zich de definitief laatste kans voor om alle boven vermelde hypothesen te toetsen en Scaligers gebeente, indien nog aanwezig, te bergen. Het is wellicht goed te accentueren, dat dit echt de allerlaatste kans was. Als het graf van Scaliger bij de constructie van het pleintje op het terrein van de Vrouwekerk niet het gevaar zou hebben gelopen te verdwijnen, zou de opening van het graf niet urgent zijn geweest. Maar een alternatief bestond niet.

Het is aan de uitstekende samenwerking van heel wat instanties en personen¹⁹ te danken, dat het onderzoek op vrijdag 26 oktober 1979 heeft plaats gehad en het best denkbare resultaat heeft opgeleverd. Een meer gedetailleerd verslag, ook van het fysisch-anthropologisch onderzoek zal nog verschijnen²⁰. Hier volstaan hoofdzaken. Graf 58 in het noordpand van de Vrouwekerk is het noordwestelijkste van een streek van zes van noordwest naar zuidoost naast elkaar gelegen graven (vgl. afb. 6). Deze graven lagen tot op de dag van de opgraving bedekt onder een granieten plaat die als vloer van de inmiddels afgebroken school had gediend. Nadat deze plaat was weggebroken bleek het noordwestelijkste graf te bestaan uit een in hoofdzaak rechthoekige, maar nogal onregelmatig gevormde kelder, waarvan de lengte-as noordoost/zuidwest liep. De breedte van de korte noordoostwand was $\pm 0,84$ m, de korte zuidwestkant was niet afgesloten maar stond in open verbinding met de belendende kelder.

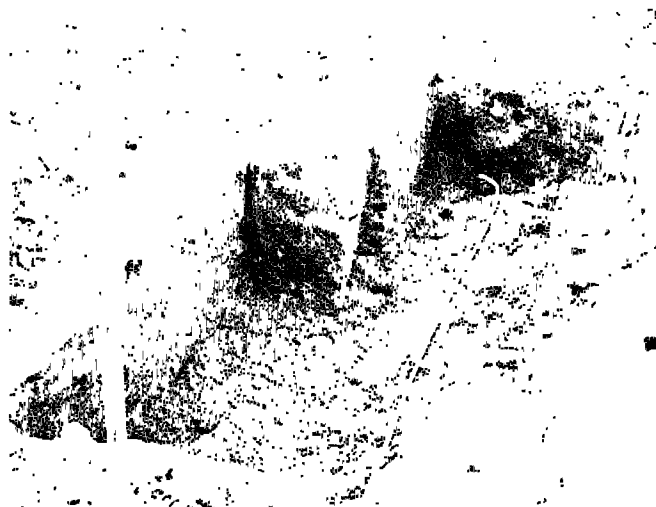
Drie uur zovuldig graven leverde niets anders op dan zand met wat puin en schaarse, disparate skeletresten van verscheidene individuen uit geschudde graven. Rond het middaguur echter tekende zich de doorsnede van de wanden van een vergane kist als donkere verkleuring in de lichtere bodem af, de spijkers van de kist kwamen een voor een te voorschijn. Kort daarna werd in het zuidwestelijk deel van de kelder een schedel aangetroffen die zo lag, dat een volledig skelet zich in liggende positie in de kelder zou kunnen bevinden, het hoofd in het zuidwesten, de voeten naar het noordoosten. Inderdaad bleek het verdere gebeente nog volkomen onberoerd aanwezig, en wel op een diepte van 0,06 m – N A P (ca. 1,20 m onder de schoolvloer, de diepte ten

---

18 J. W. te Water, in *Algemeene Konst- en Letterbode* 1819, dl II, p. 211-213; J. W. te Water, *Levens-berigt van Jona Willem te Water* ( ) door hem zelve vervaardigd z j, z p, p. 268-272. Ten onrechte vermeldt P. Hofman Peerlkamp in zijn 'Oratio de vita Josephi Scaligeri' van 1834, opgenomen in I. T. Bergman ed., *P. Hofmanni Peerlkampi Opuscula oratoria et poetica* Leiden 1879, p. 88-101, dat ook Scaligers 'ossa' (gebeente) zijn overgebracht naar de Pieterskerk. Zijn bron was Te Waters mededeling in de *Algemeene Konst- en Letterbode* waarin echter van het gebeente geen sprake is. Ook W. E. van Wijk, att. Scaliger, in *Winkler Prins Encyclopaedie* zesde druk, Amsterdam/Brussel, dl XVI 1953, p. 406, vergiste zich toen hij schreef dat Scaligers 'resten' zijn overgebracht. De 'Actes de la Commission du Culte' van 21 maart 1819 (Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst, Archives de l'Eglise Wallonne, inv.-nr. 227, p. 49) vermelden alleen, dat de monumenten van Scaliger en Clusius onbeschadigd in veiligheid zijn gebracht 'dans la Chambre ci devant dite des Regens', niets over stoffelijke resten. De 'Chambre des Regens' was deel van het Catharina gasthuis aan de Breestraat.

19 Zij worden vermeld in de Appendix bij dit artikel.

20 Reeds verscheen G. J. R. Maat, *Anthropometrisch rapport Onze Lieve Vrouwekerk I (Joseph Scaliger)* Leiden 1979, VI + 16 pagina's.

Afb 3 Grafkelder 58 in het noordpand van de Vrouwekerk (Leiden) voordat Scaligers gebeente gevonden was, gezien vanuit het noordoosten

Afb 4 Grafkelder 58 in het noordpand van de Vrouwekerk (Leiden), 26 oktober 1979, 3 u n m , gezien vanuit het noordoosten Foto Peter Duijvestein

en door wiens toedoen de grafsteen uit de Vrouwekerk is overgebracht naar de Pieterskerk is onduidelijk. Maar hoe dit zij, er waren in 1979 redenen om aan te nemen, dat Scaligers gebeente nog ongestoord rustte in zijn graf. Ten eerste vermeldt het verslag van de overbrenging van de monumenten niet, dat ook pogingen zijn gedaan tot berging van Scaligers stoffelijke resten¹⁸. Ten tweede heeft negentiende- en twintigste-eeuwse bebouwing, rustend op de solide fundamenten van de Vrouwekerk, het graf en zijn omgeving lange tijd tegen ingrepen beveiligd.

In oktober 1979 deed zich de definitief laatste kans voor om alle boven vermelde hypothesen te toetsen en Scaligers gebeente, indien nog aanwezig, te bergen. Het is wellicht goed te accentueren, dat dit echt de allerlaatste kans was. Als het graf van Scaliger bij de constructie van het pleintje op het terrein van de Vrouwekerk niet het gevaar zou hebben gelopen te verdwijnen, zou de opening van het graf niet urgent zijn geweest. Maar een alternatief bestond niet.

Het is aan de uitstekende samenwerking van heel wat instanties en personen¹⁹ te danken, dat het onderzoek op vrijdag 26 oktober 1979 heeft plaats gehad en het best denkbare resultaat heeft opgeleverd. Een meer gedetailleerd verslag, ook van het fysisch-anthropologisch onderzoek zal nog verschijnen²⁰. Hier volstaan hoofdzaken. Graf 58 in het noordpand van de Vrouwekerk is het noordwestelijkste van een streek van zes van noordwest naar zuidoost naast elkaar gelegen graven (vgl. afb. 6). Deze graven lagen tot op de dag van de opgraving bedekt onder een granieten plaat die als vloer van de inmiddels afgebroken school had gediend. Nadat deze plaat was weggebroken bleek het noordwestelijkste graf te bestaan uit een in hoofdzaak rechthoekige, maar nogal onregelmatig gevormde kelder, waarvan de lengte-as noordoost/zuidwest liep. De breedte van de korte noordoostwand was $\pm 0,84$ m, de korte zuidwestkant was niet afgesloten maar stond in open verbinding met de belendende kelder.

Die uur zorvuldig graven leverde niets anders op dan zand met wat puin en schaarse, disparate skeletresten van verscheidene individuen uit geschudde graven. Rond het middaguur echter tekende zich de doorsnede van de wanden van een vergane kist als donkere verkleuring in de lichtere bodem af, de spijkers van de kist kwamen een voor een te voorschijn. Kort daarna werd in het zuidwestelijk deel van de kelder een schedel aangetroffen die zo lag, dat een volledig skelet zich in liggende positie in de kelder zou kunnen bevinden, het hoofd in het zuidwesten, de voeten naar het noordoosten. Inderdaad bleek het verdere gebeente nog volkomen onbeoerd aanwezig, en wel op een diepte van 0,06 m – N A P (ca. 1,20 m onder de schoolvloer, de diepte ten

---

18 J. W. te Water, in *Algemeene Konst- en Letterbode* 1819 dl II p. 211-213, J. W. te Water, *Levens berigt van Jona Willem te Water* ( ) door hem zelven vervaardigd z. j., z. p., p. 268-272. Ten onrechte vermeldt P. Hofman Peerkamp in zijn 'Oratio de vita Josephi Scaligeri' van 1834, opgenomen in I. T. Bergman ed., *P. Hofmanni Peerkampi Opuscula oratoria et poetica* Leiden 1879, p. 88-101, dat ook Scaligers 'ossa' (gebeente) zijn overgebracht naar de Pieterskerk. Zijn bron was Te Waters mededeling in de *Algemeene Konst- en Letterbode* waarin echter van het gebeente geen sprake is. Ook W. E. van Wijk, art. Scaliger, in *Winkler Prins Encyclopaedie* zesde druk, Amsterdam/Brussel, dl XVI 1953, p. 406, vergiste zich toen hij schreef dat Scaligers 'resten' zijn overgebracht. De 'Actes de la Commission du Culte' van 21 maart 1819 (Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst, Archives de l'Eglise Wallonne, inv.-nr. 227, p. 49) vermelden alleen, dat de monumenten van Scaliger en Clusius onbeschadigd in veiligheid zijn gebracht 'dans la Chambre ci devant dite des Regens', niets over stoffelijke resten. De 'Chambre des Regens' was deel van het Catharina gasthuis aan de Breesstraat.

19 Zij worden vermeld in de Appendix bij dit artikel.

20 Reeds verscheen G. J. R. Maat, *Anthropometrisch rapport Onze Lieve Vrouwekerk I (Joseph Scaliger)* Leiden 1979, VI + 16 pagina's.

opzichte van de voormalige kerkvloer is niet nauwkeurig bekend maar zal ca. 1,15 m bedragen) Met boisteltjes, kwastjes en ander fijn gereedschap werd de aarde verwijderd en het gehele skelet allengs bloot gelegd. Een karwei dat drie uur vergde. Nadat foto's waren genomen en metingen waren verricht werden de onderdelen van het skelet opgenomen en voor transport naar het Anatomisch Embryologisch Laboratorium verpakt.

De grafkelder werd vervolgens verder uitgediept. Het enige dat nog werd gevonden waren op 0,14 m – N.A.P. – de verzamelde schudresten van enkele oudere geruimd begravingen (vier volwassenen en een kind) en voorts niets dan zand, klei en puin. De op 26 oktober 1979 onderzochte kelder bevatte de halve slechts een begraving en deze in totaal onberoerde toestand. Ten behoeve van deze begraving was de kelder geruimd. Na de begrafenis van de persoon wiens skelet volkomen gaaf werd aan getroffen is de kelder niet meer voor begravingen gebruikt. Boven het gevonden skelet bevond zich alleen vulmateriaal (zand en losse skeletresten uit geschudde graven). De hier beschreven toestand van de grafkelder nu is in verrassend goede overeenstemming met hetgeen men van Scaligers graf mocht verwachten op grond van het in zijn grafsteen gebeitelde verbod en gezien het feit dat graf 58 in het noordpand blijkens de grafregisters vanaf 1609 nooit voor gebruik werd verkocht of verhuurd. Het fysisch antropologisch onderzoek dat in de volgende weken is verricht heeft uitgewezen dat het opgegraven skelet dat van een man is geweest²¹ en voorts dat die man toen hij overleed in elk geval ouder dan veertig, mogelijk ouder dan zestig jaar was (een *terminus ad quem* is er niet)²².

Volgens een in de *Scaligrana* bewaarde uitspraak van Scaliger zelf bezat hij in 1606 toen hij zesenzestig jaar was geen kiezen meer²³. Daniel Heinsius die hem van zeer nabij kende, schreef hierover na Scaligers dood: *Kiezen had hij hoewel verder nog goed geconserveerd, nog maar weinig. Al geruime tijd voor zijn dood had hij er bijna niet een meer. Het wittebood dat het enige was dat hij kon nuttigen kon hij nauwelijks kauwen en hij het het soms bijna onmogelijk in zijn maag te krijgen*²⁴.

Welnu in de kaken van de opgegravene blijken behalve de eerste voorkiezen (praemolaren) geen kiezen meer te staan die voor kauwen konden worden gebruikt. Het weinige dat van verdere reest is of te zeer door tandbederf aangetast om nog dienst te kunnen doen, of het mist een corresponderend element in de tegenovergestelde kaak²⁵. Duidelijk zijn de snijtanden voor vermaling van voedsel aangewend. Een ander lichamelijke kenmerk van de oude Scaliger waren volgens Heinsius² zijn diep ingevallen holle slapen. Dit verschijnsel kan eveneens worden waargenomen aan de opgegraven schedel.

Minder significant maar ook niet geheel onbelangrijk is het door Heinsius verstrekte gegeven, dat Scaliger *niet zo zeer lang of juist als wel van gemiddelde lengte* was²⁶. Het gevonden skelet heeft een lengte *in situ* van $\pm 1,65$ m. Inderdaad een gemiddelde skeletlengte voor deze periode: de gemiddelde skeletlengte van 101 begraven

---

21 Maat *Anthropometrisch Rapport* p. 11-12

22 Maat *Anthropometrisch Rapport* p. 10

23 *Scaligeriana* ed. 1740 p. 425. Reeds in 1597 klaagde Scaliger over zijn gebit: *Il maal het god en gezien mijn intridende ouderdom laat mijn se ondhcid en lichamchyl e wchstand niet te wchsen over. Een uitzondcing voimen mijn lte en Een sevolge van de te soot vochtichheid van het klimaat hier vallen die onbeschadigd in hun ghecl uit onder dat er enyse lrecht op uitgeoefend is en zonder dat il er pijn aan heb.* *Epistolae* ed. 1628 p. 146.

24 Dan Heinsius aan Casaubonus 28 maart 1609 in *Josephi Scaligeri Epistolae*. *Flinkluit* 1628 p. 772.

25 Maat *Anthropometrisch Rapport* p. 8

26 *Scaligeri Epistolae* p. 771

Afb. 5 Scaligers gebeente *in situ*
blootgelegd. Foto Peter Duijvestein

volwassenen in de Leidse Pieterskerk uit de zeventiende en achttiende eeuw is 1,64 m²⁷

Een even wat raadselachtige constatering was, dat het noordwestelijkste graf van de streek 58-63 in het terrein zuidoostelijker bleek te liggen dan de positie van zerk 58 op de zerkenkaart had doen vermoeden. Op de plaats die de zerkenkaart als 58 aanduidt bevond zich in werkelijkheid een uit baksteen opgetrokken en overkoepelde waterput, daterend van voor de bouw van de noordkapellen en derhalve ook van voor 1609, toen Scaliger werd begraven. Pas ten zuidoosten van de put begon de streek graven 58-63. Graf 58 lag daardoor zuidoostelijker dan zerk 58, althans te oordelen naar de zeikenkaart, zoveel zelfs, dat *graf 58* geheel ten zuidoosten van *zerk 58* en vrijwel precies onder zerk 59 lijkt te hebben gelegen. Een echt probleem is dit evenwel niet. Ten zuidoosten van kelder 58 lagen in dezelfde streek nog twee bredere kelders: in de ene was plaats voor de graven 59 en 60, in de andere voor de graven 61 en 62, ten zuidoosten daarvan lag 63 tussen de fundamenteën van de zuilen van het middenschip. De situatie lijkt deze te zijn geweest, dat de zerken breder waren dan de graven. De zuidoostelijkste zerk van de streek lag wel ongeveer op het zuidoostelijkste graf, maar hoe noordwestelijker een graf, des te verder verwijderde zich de bijbehorende zerk noordwestwaarts van de kelder. De afwijking was zo groot, dat de gezamenlijke zes graven van de streek geheel onder de vijf zuidoostelijkste zerken lagen, en de noordwestelijkste zerk (nr. 58) geheel benoordenwesten het noordwestelijkste graf lag. Deze toestand had voor de kerkmeeesters, die uit de verkoop en verhuur van graven een belangrijk deel van hun inkomsten hadden, het voordeel dat de graven royaler van formaat leken dan ze waren en daardoor aantrekkelijker handelswaar vormden dan de mathematische realiteit rechtvaardigde.

Al met al mag de conclusie worden getrokken, dat er ten aanzien van de betrouwbaarheid van de identificatie van het aangetroffen skelet als dat van Scaliger geen redelijke twijfel kan bestaan.

Op dit punt kunnen deze mededelingen worden besloten. Uiteindelijk dient het gebeente van Scaliger op een plaats zijn nagedachtenis waardig te worden bijgezet. Het ligt in de iede, het gebeente en de zerk weer bijeen te voegen. Met het bestuur van de stichting die de Pieterskerk beheert wordt overleg gepleegd over plaatsing van Scaliger's stoffelijke resten in deze kerk. Een ideale situatie zou worden bereikt, als herbegraving zou kunnen plaats vinden onder de steen waarvoor Scaliger zelf de aanwijzingen heeft gegeven, de opschriften heeft ontworpen en de financiële middelen heeft nagelaten, en die tweehonderd tien jaar zijn graf heeft gedekt. Een plaats gevestigd voor te veel schurende voetstappen en voor de risico's van grondwerkzaamheden is wellicht belangrijker dan de directe nabijheid tot het door de curatoren der universiteit opgerichte eremonument onder het orgel²⁸.

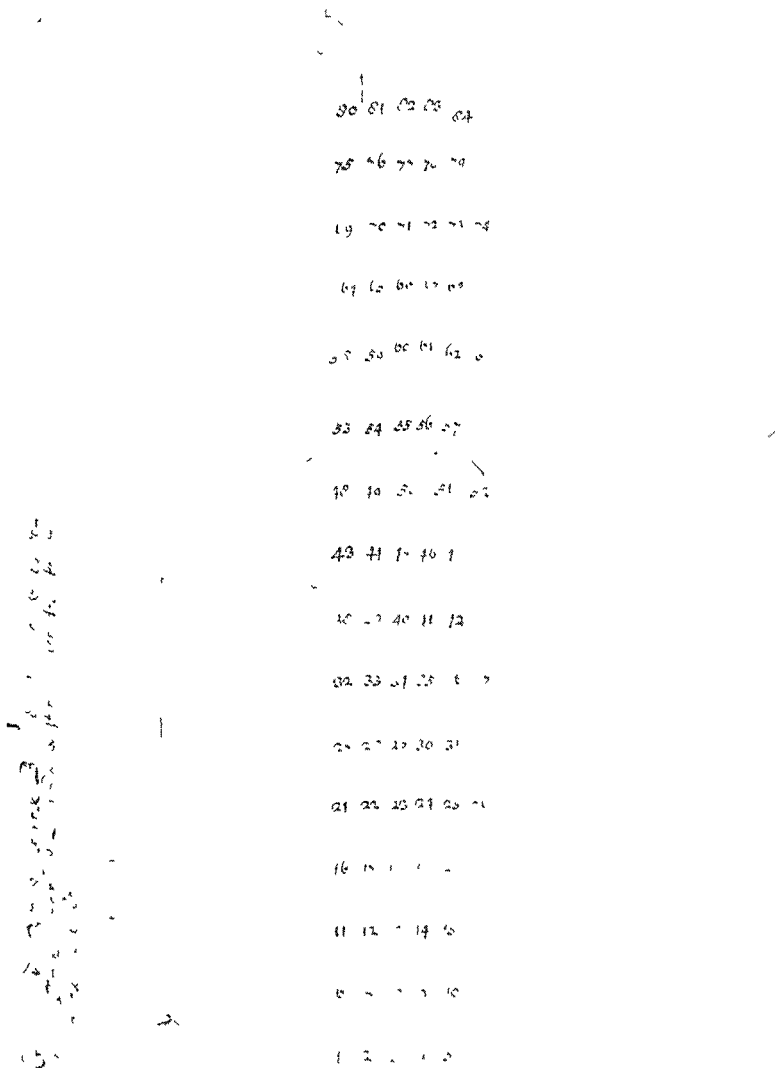
Omstreeks 1605 zei Scaliger over de monumentale praalgraven van de Veronese vorsten Della Scala, van wie hij (ten onrechte) meende af te stammen:

Te Verona staan de prachtige graven van het huis van de Scaligeri. Ze zijn niet omvergehaald, wat een wonder is. Persoonlijk geef ik om niets behalve de opstanding. Om een graf bekomme ik me niet. Waar ik begraven word is van geen belang.

---

27 G. J. R. Maat, voordracht voor de Vereniging Oud Leiden, gehouden op 11 december 1979. *Opgavingen in de Pieterskerk*.

28 R. E. O. Ekkart, 'Het grafmonument van Scaliger' in *Leids Jaarboekje* 70 (1978), p. 81-90. In het artikel 'Daniel Heinsius, auteur de l'inscription sur l'épithaphe de Joseph Scaliger', in *Humanistica Lovaniensia* 27 (1978), p. 231-237 zijn vier redenen aangevoerd waarom als auteur van de inscriptie op het eremonument Daniel Heinsius moet worden beschouwd. Een belangrijk bijkomend argument is dat de ere-inscriptie dezelfde voorstelling van Scaliger (nl als vorstentelg die zijn verloren heerschappij herwonnen heeft in de republiek der letteren) geeft als Heinsius' epigram op Scaliger 'Tempora qui nobis', dat dateert van voor 1609 en ook voorkomt in I. Meursius *Athens Batavae* Leiden 1625, p. 171.

Afb 6 Zerkenkaart van het noord-
pand van de Vrouwekerk in Leiden,
1676. Zeik 58 was die van Scaliger,
maar zijn graf lag onder zeik 59

Leiden, Gemeentelijke Archief-
dienst, Archief Kerkvoogdij N H
Gemeente VIII 24, grafboek
Vrouwekerk 1676. Foto C. W. Fock

*Wanneer ik steif zal mijn lichaam zijn als dat van een ezel. En zijn mensen die niet willen dat anderen in hun graf begraven worden, maar in onze godsdienst [de reformatiesche] zou dat niet mogen voorkomen?*²⁹

²⁹ Scaligerana secunda p 558

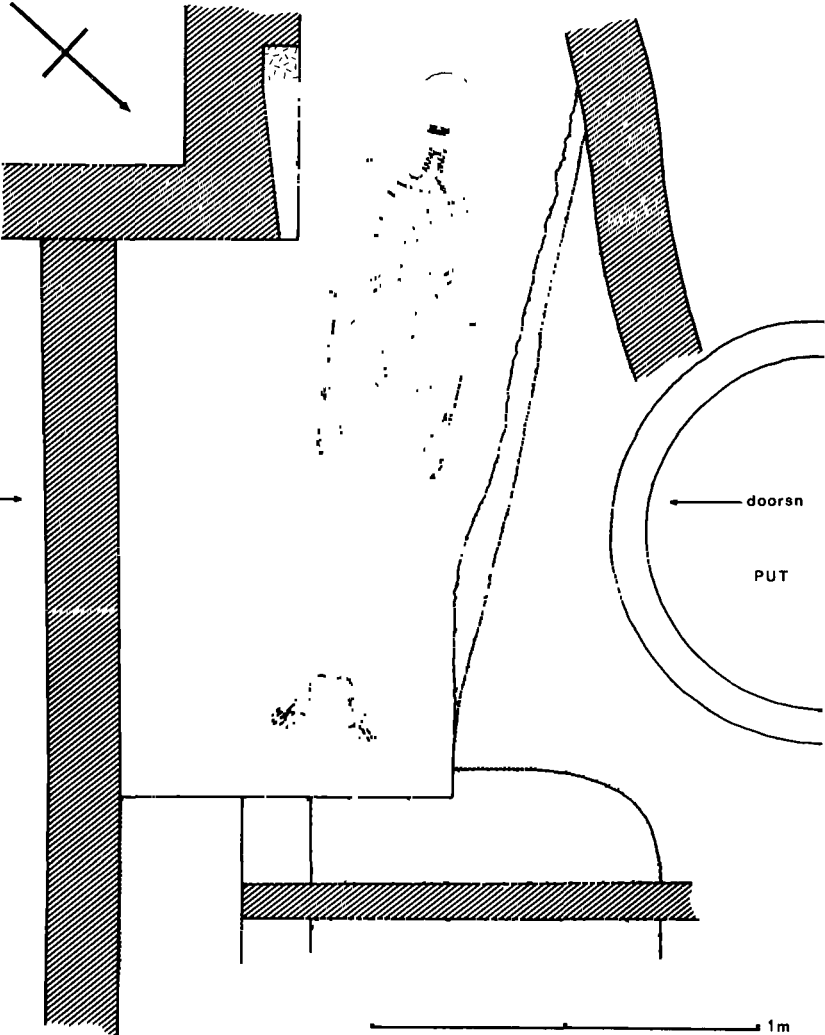

Afb. 7 Rechter aanzicht van de schedel van Scaliger.

Enkele jaren later, twee maanden voor zijn dood, stapte Scaliger van de juist vermelde opvatting uitdrukkelijk af door aan zijn testament de speciale bepaling toe te voegen, dat in zijn graf niemand meer mocht worden bijgezet. Zijn laatste wens was, op de plaats waar hij werd begraven de opstanding te mogen verwachten. Met de overbrenging van zijn gebeente naar de Pieterskerk moge deze wens niet ten volle zijn gerespecteerd, er is toch een grovere veronachtzaming van zijn verlangens mee verhoed.

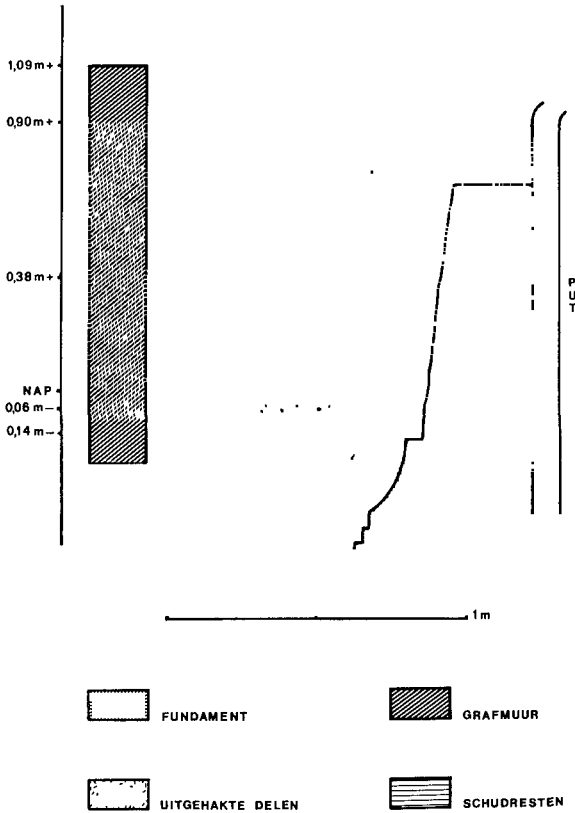
Appendix

De gemeente Leiden, met name de Dienst Gemeentewerken onder leiding van directeur Ir H. H. Vos en de Gemeentelijke Archeologische Begeleidingscommissie, waarvan vooral het lid Mw H. Suurmond-van Leeuwen zich voor het onderzoek in de Vrouwekerk heeft ingezet, heeft het financieel mogelijk gemaakt, dat de omgeving van het graf van Scaliger door de graafmachine niet ontijdig werd verstoord. De heer C. van Eijk (Delft), die de machine bediende, heeft niet alleen van veel interesse in het onderzoek en van gevoel voor de humor van het geval blijk gegeven, maar ook de granieten vloer van de school, die hij aanvankelijk over het graf had laten liggen, op het gewenste moment verwijderd. Het eigenlijke opgravingswerk is mede verricht door de heer W. J. Mulder, conservator van het Museum van het Anatomisch-Embryologisch Laboratorium der Rijksuniversiteit Leiden. Met assisterend veldwerk bij de opgraving, fotografie, meet- en tekenwerk hebben zich belast de heren P. Deunhouwer en M. L. Hoogland, studenten culturele anthropologie met praehistorische en fysisch-anthropologische specialisatie. Zij werden begeleid door K. S. Grooss, drs, die tevens behulpzaam is geweest bij het archiefwerk. De student T. van Lopik deed aanvullende metingen en archeologische waarnemingen in en rondom Scaligers graf die het tekenwerk zeer ten goede zijn gekomen. De foto's die Peter Duijvestein, bewoner van het Vrouwekerkhof, van de opgraving maakte kwamen onverwacht goed van pas. Van het begin tot het eind heeft Mw prof. dr A. M. Luyendijk-Elshout, hoogleraar in de geschiedenis van de geneeskunde, de onderneming met organisatorische impulsen gestimuleerd. De auteurs verrichtten het

- FUNDAMENT
- GRAFMUUR
- UITGEHAKTE DELEN
- SCHUDRESTEN

Afb 8 Bovenaanzicht graf 58 Status na~~w~~graven tot op 0,06 m -N A P

Afb. 9 Doorsnede graf 58, zoals
aangegeven in afb 8
OLV 1 = gebeente J J Scaliger.
1 = disparate skeletresten van

verscheidene individuen uit
geschude graven
2 = verzamelde schudresten van
oudere, geruimde begravingen

voorbereidend archiefwerk, de documentaire begeleiding van de opgraving (De Jongc), de feitelijke opgraving en het anthropometrisch onderzoek (Maat). De afbeeldingen 1, 3, 7, 8 en 9 bij dit artikel zijn geplaatst met toestemming van de Rijksuniversiteit Leiden. Voor de plaatsing van afbeeldingen 4 en 5 verleende Peter Duijvestein toestemming. De foto weergegeven in afbeelding 6 is vriendelijk ter beschikking gesteld door dr C. W. Fock.